

Ο Jerzy Topolski είναι τακτικό μέλος της πολωνικής 'Ακαδημίας 'Επιστημών, αντιπρόεδρος της πολωνικής 'Ιστορικής 'Εταιρείας και μέλος της διοίκησης επιτροπής της Διεθνούς 'Ενώσεως Οικονομικής 'Ιστορίας. Ειδικεύεται στην οικονομική ιστορία των νεότερων χρόνων και στη μεθοδολογία και τη θεωρία της ιστορίας. Τό κείμενο πού δημοσιεύεται εδώ είναι τό πρώτο κεφάλαιο στό όμώνυμο βιβλίο του πού θά κυκλοφορήσει από τίς εκδόσεις ΘΕΜΕΛΙΟ.

Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*

Jerzy Topolski

I

Θά ήθελα νά μιλήσω γιά τή θεωρία της ιστορικής διαδικασίας από τή σκοπιά του ιστορικού ή ακριβέστερα από τή σκοπιά της μεθοδολογίας της ιστορίας. Αυτό σημαίνει ότι θά αντιμετωπίσουμε εδώ τή θεωρία της ιστορικής διαδικασίας ως τή θεωρητική βάση της ιστορίας και ταυτόχρονα ως ένα στοιχείο της ιστορικής μεθόδου.

Λέγεται άρκετά συχνά ότι ή ιστορία δέν μπορεί νά αποτελέσει αντικείμενο επιστήμης κι' αυτό γιατί δέν κατέχει μιά θεωρία πού θά εξηγούσε τήν ιστορική εξέλιξη ή θά αποκάλυπτε μιά κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Πρόθεσή μου είναι νά αποδείξω

ότι μιά τέτοια θεωρία υπάρχει και ότι μπορούμε κατά συνέπεια νά αποδώσουμε στην ιστορία τόν ίδιο επιστημονικό χαρακτήρα πού αποδίδουμε στη φυσική ή στη θεωρητική οικονομία, χωρίς βέβαια νά παραβλέψω ότι ή ιστορία εμφανίζει όλες εκείνες τίς ιδιομορφίες πού χαρακτηρίζουν τίς επιστήμες του ανθρώπου.

Τό πρόβλημα είναι: πώς θά χρησιμοποιήσουμε αυτή τή θεωρία, πώς θά τή συγκεκριμενοποιήσουμε, εφαρμόζοντάς την σε δοσμένες έρευνες. 'Από μαρξιστική σκοπιά, εκείνο πού μās λείπει γιά τή λύση του προβλήματος αυτού είναι ειδικές θεωρίες πού νά ασχολούνται μέ τίς διάφορες όψεις της ιστορικής πραγματικότητας. Γιά παράδειγμα, μās λείπει μιά γενική θεωρία γιά τή φεουδαρχία, καθώς και ειδικές θεωρίες γιά τίς διάφορες μορφές φεουδαρχίας, μιά θεωρία γιά τήν καπιταλιστική έκβιομηχάνιση, κ.τ.λ.

* Τό άρθρο αυτό είναι προδημοσίευση άποσπάσματος από τό όμώνυμο βιβλίο του Jerzy Topolski, πού πρόκειται νά κυκλοφορήσει σύντομα από τίς εκδόσεις «ΘΕΜΕΛΙΟ».

Ἄλλά ἄς γυρίσουμε στή μεθοδολογία τῆς ἱστορίας. Ποιά εἶναι λοιπόν τὰ χαρακτηριστικά τῆς μαρξιστικῆς μεθοδολογίας τῆς ἱστορίας καί ποιά εἶναι ἡ θέση τῆς θεωρίας τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας μέσα στή μεθοδολογία αὐτή;

1. Ἀρχίζοντας, πρέπει νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι, σύμφωνα μέ τή μαρξιστική μεθοδολογία, κάθε ἔρευνα διεξάγεται μέ δύο προοπτικές:

— μέ μιά προοπτική ὀντολογική, ἢ — ἂν πρόκειται γιά μιά ἔρευνα πιά ὄριμη, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Κούν, δηλαδή πιά προχωρημένη ὡς πρός τήν ἐφαρμογή τῆς θεωρίας — μέ τήν προοπτική πού μπορούμε νά ὀνομάσουμε θεωρητική.

— μέ μιά προοπτική ἰδεολογική ἢ ἀξιολογική.

Ἡ ὀντολογική ἢ θεωρητική προοπτική ἀφορᾷ τή γενική θεώρηση τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, ἐνῶ ἡ ἰδεολογική προοπτική ἀφορᾷ μόνο τό σύστημα πού υἱοθετεῖ ὁ ἱστορικός. Οἱ προοπτικές αὐτές εἶναι στενά δεμένες μεταξύ τους. Ἡ ἰδεολογική προοπτική ἐπηρεάζει τή θεώρησή μας γιά τόν κόσμον καί τίς μεθοδολογικές μας προτιμήσεις. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ θεωρητική καί μεθοδολογική μας γνώση συμβάλλει στό σχηματισμό τοῦ ἀξιολογικοῦ μας συστήματος.

2. Ἡ μαρξιστική μεθοδολογία δέχεται τήν ὑπαρξή τῆς ὀντολογικῆς προοπτικῆς καί ἀναγνωρίζει τή σπουδαιότητα τῆς προοπτικῆς αὐτῆς γιά τό μεθοδολογικό στοχασμό. Αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ σ' ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό τῆς μαρξιστικῆς μεθοδολογίας πού εἶναι ὁ ρεαλιστικός τῆς χαρακτήρας, ὁ ὁποῖος ἀντιτίθεται σέ μιά ἐργαλειακή μεθοδολογία. Σύμφωνα μέ τή μαρξιστική μεθοδολογία, τόσο οἱ κανόνες ἐπιστημονικῆς ἐργασίας ὅσο καί τό μὴ συμβαντολογικό (non evenementiel) περιεχόμενο τῆς ἱστορικῆς διήγησης, πρέπει νά ἔχουν τήν ἀναφορά τους στήν πραγματικότητα, πρέπει δηλαδή νά καθρεφτίζουν τήν οὐσιώδη δομή (τίς πιά σπουδαίες σχέσεις) τῆς πραγματικότητας. Ὅσῳ δὲν πρέπει νά παραβλέπεται ὁ ρεαλιστικός χαρακτήρας τῶν μεθοδολογικῶν καί θεωρητικῶν ἐννοιῶν καί νά θεωροῦνται οἱ ἐννοιες αὐτές ἄπλά καί μόνο ἐργαλεῖα ἢ ὄργανα πού διευκολοῦν τήν ἀνάλυση καί τήν περιγραφή τῆς πραγματικότητας. Θά ξαναγυρίσω στό πρόβλημα αὐτό σ' ἕνα ἄλλο σεμινάριο ἀφιερωμένο στή μέθοδο τῶν μοντέλων στήν ἱστορία. Θά μπορούσαμε τώρα νά ἀναφέρουμε σάν παράδειγμα τοῦς «ἰδεότυπους», μέτρα τῆς πραγματικότητας γιά τόν Μάξ Βέμπερ κι ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τίς δύο τάξεις πραγματικότητας καί τή θεωρητική τους εἰκόνα στόν Λουί Ἀλτουσέρ.

3. Τό τρίτο χαρακτηριστικό τῆς μαρξιστικῆς μεθοδολογίας εἶναι ἡ ἱστορικότητα (Historicité) ἢ ὁ ἱστορισμός τῆς (Historicisme). Πρόκειται ἐδῶ γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο κοιτᾶμε τήν πραγματικότητα ἢ καλύτερα τή δομή τῆς πραγματικότητας (ὀντολογικός ἱστορισμός) καί γιά τή μέθοδο ἔρευνας (μεθοδολογικός ἱστορισμός). Ὁ μαρξιστής ἱστορικός πρέπει νά παραδεχθεῖ ὅτι «ὄλα» ἀλλάζουν, ἀλλά καί ὅτι αὐτό τό «ὄλα» σημαίνει τὰ συστήματα σχέσεων, δηλαδή τίς δομές, πού μετασχηματίζονται συνέχεια καί πού, ἀφοῦ ὑποστοῦν οὐσιώδεις ἀλλαγές, παρουσιάζονται μέ τή μορφή μιάς νέας «ποιότητας», μέ καινούριες κανονικότητες καί μέ ἕνα σχετικᾶ δικό τους μηχανισμό ἀνάπτυξης. Ὁ ἱστορικός στή δουλειά του πρέπει πάντα νά ἔχει ὑπόψη του τό γεγονός αὐτό καί νά δυσπιστεῖ πρός ὄλες τίς τάσεις πού ἀκινητοποιοῦν τήν ἱστορία καί καταστρέφουν τό γραμμικό της χρόνο. Νομίζω ὅμως πᾶς ὁ μαρξιστής ἱστορικός δὲν μπορεί νά δεχθεῖ τοῦς δομιστικούς (στρουκτουραλιστικούς) μεθοδολογι-

κούς κανόνες, οὔτε κᾶν μέ τήν ἐρμηνεία πού τοῦς δίνει ὁ Ἀλτουσέρ.

4. Πρέπει τέλος νά ἔχουμε ὑπόψη αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε μαρξιστική οὐσιοκρατία Essentialisme, δηλαδή μιά γνώμη σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ πραγματικότητα συνίσταται ἀπό διαφοροποιημένους παράγοντες, περισσότερο ἢ λιγότερο οὐσιώδεις γιά τή δομή καί τή δυναμική τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Ὑπάρχουν λοιπόν μέσα στήν ἱστορική πραγματικότητα στοιχεῖα οὐσιώδη καί δευτερεύοντα, κανονικότητες πιά σπουδαίες, πιά «καθαρές» καί κανονικότητες περισσότερο ἢ λιγότερο παραμορφωμένες ἀπό τή δράση παραγόντων δευτέρης ἢ τρίτης τάξης. Μιά συνέπεια αὐτῆς τῆς θεώρησης τοῦ κόσμου εἶναι ὁ «ἀντιφαινομενισμός» καί ὁ «ἀντιεπαγωγισμός» (ἀντιεπαγωγικός χαρακτήρας) τῆς μαρξιστικῆς μεθοδολογίας πού τή φέρνει σέ ἀντίθεση μέ τή θετικιστική μεθοδολογία. Σύμφωνα μέ τή θετικιστική μεθοδολογία, πού μέχρι σήμερα εἶναι πολύ διαδεδομένη στοῦς ἱστορικούς ὡς ἡ μεθοδολογία τοῦ ὀρθοῦ λόγου (ὅπως θά μπορούσε κανεῖς νά σκεφτεῖ), ἡ πρόδος στή γνώση τοῦ παρελθόντος συμβαδίζει μέ τήν ἀπλή αὐξηση τῶν παρατηρήσεων, δηλαδή μέ τήν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἱστορικῶν «γεγονότων» πού περιγράφει ὁ ἱστορικός. Εἶναι φανερό ὅτι αὐτή ἡ μεθοδολογία δὲν ἐπιτρέπει παρά μιά παραμορφωμένη ἀνασύσταση τῆς γεγονοτογραφικῆς (Factographique), συμβαντολογικῆς (Événementielle) ἐπιφάνειας τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἱστορική ὁμῶς ἔρευνα (σύμφωνα μέ τίς ἀπόψεις πού σήμερα γίνονται ὄλο καί περισσότερο κοινό κτῆμα) θά πρέπει νά ἀποκαλύπτει τὰ στρώματα καί τὰ κέντρα τῶν πιά βαθιά τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, αὐτά πού δὲν εἶναι ὀρατά οὔτε στήν ἐπιφάνεια, οὔτε καί στίς πηγές, ἂν κάποιος δὲν ἀναδειξοῦ τήν κρυμμένη τους ἀξία.

Δεῖξάμε λοιπόν τέσσερα χαρακτηριστικά τῆς μαρξιστικῆς μεθοδολογίας. Τό πρῶτο, δηλαδή ἡ ἀναγνώριση τῶν ὀντολογικῶν καί ἰδεολογικῶν προοπτικῶν στήν ἔρευνα, ἔχει ἕνα χαρακτήρα ἱστορικό γενικό· τό δεύτερο μπορεί νά θεωρηθεῖ κανόνας πού προκύπτει ἀπό τό πρῶτο, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα δύο χαρακτηριστικά συγκεκριμενοποιοῦν τὰ προηγούμενα, περιγράφοντας τή δομή τῆς πραγματικότητας. Ἐπειδή τὰ στοιχεῖα καί οἱ παράγοντες πού συνιστοῦν τήν πραγματικότητα διαφοροποιοῦνται μέσα στό χρόνο, ἡ πραγματικότητα ἔχει χαρακτήρα ἱστορικό καί διαφοροποιημένο. Πρέπει ὥστόσο νά ἀντιμεταπίξεται τόσο ἱστορικά, ὅσο καί μ' ἕναν τρόπο ἀντιφαινομενιστικό πού νά ξεπερνᾷ τήν ἀνάλυση τῆς συμβαντολογικῆς ἐπιφάνειας.

Εἶναι ἄσκολο νά παρατηρήσουμε ὅτι αὐτά τὰ χαρακτηριστικά (ἐκτός ἀπό τό δεύτερο) ἔχουν ἐρμηνεία ὀντολογική καί μεθοδολογική.

II

Αὐτή ἡ σύντομη ἐξέταση τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς μαρξιστικῆς μεθοδολογίας, μᾶς ἐπιτρέπει νά προσδιορίσουμε τό ρόλο πού παίζει ἡ συνολική θεωρία τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας μέσα στήν ἱστορική ἔρευνα. Ἄν παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ὀντολογική προοπτική προσδιορίζει καί προσανατολίζει τή δουλειά τοῦ ἱστορικοῦ, μπορούμε νά ποῦμε ἀμέσως, ὅτι ὁ ρόλος αὐτός φαίνεται νά εἶναι ἀποφασιστικός. Καθῶς ἡ ὀντολογική προοπτική περιέχει τὰ ἄλλα χαρακτηριστικά τῆς μαρξιστικῆς μεθοδολογίας, ἐπηρεάζει τήν ἱστορική ἔρευνα, ὅποια καί νάναί ἡ δομή

της θεωρίας που χρησιμοποιεί ο ιστορικός περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά.

Όπως φαίνεται καθαρά — έχοντας υπόψη τους κανόνες που παρουσιάσαμε — ή μαρξιστική θεωρία της ιστορικής διαδικασίας πρέπει να βασίζεται στις αρχές του ρεαλισμού, του ιστορικισμού και της ουσιοκρατίας ή, με άλλα λόγια, στις αρχές του ρεαλισμού και στις αρχές της διαλεκτικής εξέλιξης. Για να δείξουμε τη θέση αυτή πιο καθαρά θά ήταν ίσως χρήσιμο να καταφύγουμε σε συγκρίσεις με τις άλλες θεωρίες και αντίληψεις.

Θά μπορούσε κανείς να μεταχειριστεί διάφορα κριτήρια για την ταξινόμηση των θεωριών και των αντιλήψεων για την ιστορική διαδικασία. Θά ήθελα να βασιστώ εδώ στο κριτήριο του ρόλου που αποδίδεται στην ανθρώπινη δραστηριότητα μέσα στην ιστορία. Από τη σκοπιά αυτή, μπορούμε να διαιρέσουμε τις αντιλήψεις για την ιστορική διαδικασία σε δύο ομάδες και να ανακαλύψουμε τα μοντέλα τους. Κάτι τέτοιο είναι φανερό ότι απλοποιεί τη γενική εικόνα, αλλά διευκολύνει την έκλογή των παραγόντων σύμφωνα με το κριτήριό μας. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι οι συγκεκριμένες αντιλήψεις τοποθετούνται ανάμεσα στα δύο άκρα που συνιστούν, από τη μία, οι φатаλιστικές αντιλήψεις και, από την άλλη, οι άκτιβιστικές αντιλήψεις.

Η πρώτη ομάδα αντιλήψεων για την ιστορική διαδικασία (σύμφωνα πάντα με το κριτήριο της ανθρώπινης δραστηριότητας) μπορεί να συμπεριληφθεί στο αιτιοκρατικό ή «φатаλιστικό» μοντέλο, ενώ η δεύτερη ομάδα, που αντιτίθεται στην πρώτη, μπορεί να συμπεριληφθεί στο «άκτιβιστικό» ή «άνθρωπιστικό» μοντέλο. Αν θέλαμε να υποδείξουμε πολύ σύντομα τη διαφορά ανάμεσα στα δύο μοντέλα, θά μπορούσαμε να πούμε ότι, στο άκτιβιστικό μοντέλο, η ιστορική εξέλιξη (ή οι ιστορικές αλλαγές) θεωρούνται συνέπεια των συνειδητών που τείνουν δηλαδή σε ένα σκοπό) δραστηριοτήτων του ανθρώπου. Αντίθετα, στο φатаλιστικό μοντέλο, βρίσκουμε πάντα δυνάμεις που — ανεξάρτητα από την ανθρώπινη θέληση — καθορίζουν την ιστορική διαδικασία και τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Βλέπουμε λοιπόν ότι πρόκειται εδώ, κατά πρώτο λόγο, για το πρόβλημα των παραγόντων που καθορίζουν την ανθρώπινη δραστηριότητα ή, αν θέλουμε να εκφραστούμε με μεγαλύτερη ακρίβεια, για το πρόβλημα του χαρακτήρα των παραγόντων και του ρόλου τους στην ιστορική διαδικασία.

Στο «φатаλιστικό» μοντέλο οι ανθρώπινες πράξεις δένονται με διάφορους παράγοντες τοποθετημένους ή πέρα από τον άνθρωπο, ή «στην καρδιά» του ανθρώπου, αλλά που πάνω τους ο άνθρωπος δεν εξασκεί καμιά ή σχεδόν καμιά επίδραση (ουσιαστική επίδραση). Καθορίζουν, περισσότερο ή λιγότερο άμεσα, τις πράξεις των ανθρώπων. Το σχήμα της κατάστασης αυτής είναι:

οι παράγοντες οι οποίοι
δρουν ανεξάρτητα από
τους ανθρώπους.

οι ανθρώπινες πράξεις
σε επαφή με τη φύση
(δηλ. με τα στοιχεία).

Είναι ευκολο να παρατηρήσουμε ότι έχουμε να κάνουμε εδώ μ' ένα σύστημα σχέσεων που θά μπορούσε να χαρακτηριστεί από τα παρακάτω στοιχεία:

— το σύνολο των παραγόντων που ή δράση τους εκδηλώνεται

ανεξάρτητα από τη δράση των ανθρώπων :A

— το σύνολο των ανθρώπινων πράξεων :B

— τη σχέση καθορισμού του B από το A:R

Αυτό το φатаλιστικό μοντέλο —ΦΜ— μπορεί να εκφραστεί με τη συμβολική μορφή:

$$\Phi M = \langle U, A_1, \dots, A_n, B_1, \dots, B_n, R_d \rangle$$

Έχουμε κιόλας παρατηρήσει ότι οι παράγοντες A είναι διάφορων ειδών. Μπορούμε να τους χωρίσουμε σε τρεις ομάδες:

1. Οι παράγοντες που «βρίσκονται» πέρα από τον άνθρωπο, για παράδειγμα: το γεωγραφικό περιβάλλον, ο Θεός, ο νόμος της προόδου, οι «άντικειμενικοί νόμοι» του αιτιοκρατικού μαρξισμού κ.τ.λ.

2. Οι παράγοντες οι δεμένοι με τον άνθρωπο ως οντότητα βιολογική και ψυχική, αλλά ανεξάρτητοι από την ανθρώπινη θέληση, για παράδειγμα: οι ψυχαναλυτικοί μηχανισμοί, οι δομές του ανθρώπινου πνεύματος, οι επιστήμες (επιστήμες) του Μισέλ Φουκώ κ.τ.λ.

3. Οι παράγοντες του τύπου 2 συνδέονται με τους παράγοντες του τύπου 1, για παράδειγμα οι νεοφροϋδιανές αντιλήψεις, οι ψυχικές μητρες (άρχέτυπα), κοινές στο ανθρώπινο είδος του K. Γιούνγκ.

Από τα παραπάνω βγαίνει ότι οι διαφορές στην κατανόηση των ανθρώπινων πράξεων, σύμφωνα με το «άκτιβιστικό» μοντέλο και σύμφωνα με τις διάφορες μορφές του «φатаλιστικού» μοντέλου, μπορούν να χαρακτηριστούν έτσι: ή οι ανθρώπινες πράξεις γίνονται κατανοητές ως συνειδητές και κατατείνουσες προς ένα σκοπό, ή θεωρούνται συνέπειες των διαδικασιών του ατομικού άσυνειδητου (Φρόντ), του συλλογικού άσυνειδητου (Γιούνγκ, Φρόμ) των αυτόματων δυνάμεων του πνεύματος (K. Λεβί-Στρώς), κ.λ.π.

III

Λίγα λόγια τώρα για το φатаλιστικό μοντέλο. Πρέπει αρχίζοντας να επισημάνουμε εδώ την προνοιακή αντίληψη που συνδέεται με τα διάφορα θρησκευτικά συστήματα. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ή ιστορική εξέλιξη καθορίζεται από έναν θεϊκό παράγοντα. Παρόλο που οι ανθρώπινες πράξεις θεωρούνται συνειδητές και τείνουσες προς σκοπούς διαμορφωμένους από τους ανθρώπους, ο αληθινός μηχανισμός των αποφάσεων τοποθετείται πέρα από τον άνθρωπο. Η αρχαία ιστοριογραφία και ακόμα περισσότερο ή μεσαιωνική ιστοριογραφία μπορεί να θεωρηθεί ότι χτίζονται πάνω σ' αυτήν την αντίληψη. Ανάμεσα στους ιστορικούς της νεότερης εποχής, άπολογητές του προνοιακού προγράμματος ύπηρεσαν, για παράδειγμα, ο J. B. Bossuet (1627-1704) και ο Leopold von Ranke (1795-1886).

Η προνοιακή αντίληψη, λαϊκευμένη* στη νεότερη εποχή, είναι ή θεωρία της «προόδου στην ιστορία». Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, ή ανθρώπινη κοινωνία, καθώς εξελίσσεται, προοδεύει. Η πρόοδος, είναι ή ιδιαίτερη τάση της ιστορικής διαδικασίας, που φανερώνεται ανεξάρτητα από τις ανθρώπινες πράξεις. Ο άνθρωπος μπορεί να επιταχύνει ή να επιβραδύνει την πραγματοποίηση της γραμμής της προόδου, αλλά δεν μπορεί να την καταστρέψει. Στο 19ο αιώνα, οι θεωρίες της προόδου αντιπροσωπεύτηκαν από τις θετικιστικές αντιλήψεις (A. Comptre 1798-1857) και από τη φιλοσοφία του Χέγκελ (1770-1831). Ο K.

Μάρξ είχε σημειώσει, σχετικά με την αντίληψη αυτή, ότι ο Χέγκελ ήθελε να γράψει την ιστορία της εξέλιξης της 'Αφηρημένης ουσίας, της 'Ιδέας, παρ' όλο που η ανθρώπινη δραστηριότητα παρουσιάζεται ως τό αποτέλεσμα ενός παράγοντα έξω από τόν άνθρωπο.

Ξαναβρίσκουμε τό «φαταλιστικό» μοντέλο, βασισμένο στις αντιλήψεις άσυνείδητων κινήτρων, κατά κύριο λόγο στους ψυχοϊστορικούς. Υπερασπίζονται τήν κλασική θεωρία του Φρόντ η τήν άναεωμένη ψυχανάλυση του Φρόμ, του Ε. Erickson και άλλων νεοφροϋδιανών. Η θεωρία του Φρόντ είναι μιά νατουραλιστική (φυσιοκρατική) αντίληψη, όπου τόν κύριο ρόλο παίζουν τά ένστικτα (οί παρορμήσεις). Τό φαινόμενο της καταπίεσης των επιθυμιών και των ένστικτων (κυρίως των σεξουαλικών), είναι αυτό που έξηγει τήν εμφάνιση της κουλτούρας και τή συμπεριφορά των ανθρώπων που βασανίζονται από τά ένστικτά τους, τά «κρυμμένα» στο άσυνείδητο, και ταυτόχρονα από τίς άπαιτήσεις της κουλτούρας. Άνάμεσα στους συγγραφείς που μεταχειρίζονται αυτή τή θεωρία, μπορούμε να αναφέρουμε τους Β. Mazliog, R. Binion, N. Brown. Γι' αυτούς οί πιο πολύτιμες πληροφορίες είναι οί αυτόματες εκφράσεις (όπως οί συνειρμοί ιδεών, οί συνήθειες, οί άναμνήσεις, οί έμμονες ιδέες) και τά όνειρα.

Γιά τόν Ε. Φρόμ, ενώ η διαδικασία της καταπίεσης δέν πραγματοποιείται πέρα από τήν ανθρώπινη κοινωνία και δέν είναι μόνο υπόθεση της παιδικής έμπειρίας, η ψυχαναλυτική βάση μένει η ίδια: οί δυνάμεις οί κρυμμένες στο άσυνείδητο κατευθύνουν τίς πράξεις των ανθρώπων. Ο Φρόμ μέσα στο βιβλίο του *Escape from Freedom* [*Απόδραση από τήν Έλευθερία*] (1940), βεβαιώνει, πρώτ' άπ' όλα, ότι από τότε που εμφανίστηκε ο καπιταλισμός, η ζωή της ευρωπαϊκής κοινωνίας άλλαξε έτσι που, από τή στιγμή εκείνη, ο άνθρωπος έγινε ένα όν κυριευμένο από τή νεύρωση και άνικανο να δράσει ελεύθερα μέ συνειδητό τρόπο.

Άνάμεσα στις άλλες αντιλήψεις, που άναζητούν τά θεμέλια τά πιο βαθιά της ανθρώπινης δράσης στα άσυνείδητα κίνητρα, μπορούμε να υποδείξουμε τό δομισμό (στρουκτουραλισμό) του Κ. Λεβί-Στρός και του Μ. Φουκώ. Έδώ, όπως έχουμε κιόλας άναφέρει, οί δομές οί κοινές του ανθρώπινου πνεύματος, είναι αυτές που καθρεφτίζουν τή «λογική άρχιτεκτονική» των ιστορικών διαδικασιών. Μπορούμε να ξαναβρούμε τά ίχνη της δομιστικής αντίληψης, στις ιδέες του Λ. Άλτουσέρ, για τόν όποιο τό άτομο και οί δραστηριότητές του καθορίζονται από τή θέση του μέσα στην κοινωνία, χωρίς η βούληση του ατόμου να συμμετέχει στη δραστηριότητα αυτή.

IV

Οι «ακτιβιστικές» αντιλήψεις στις οποίες τονίζεται ή συνειδητή δράση του ανθρώπου, ποικίλλουν κι αυτές αρκετά. Στόν ένα πόλο βρίσκουμε τή βουλευσιαρχία, σύμφωνα μέ τήν όποία ή βούληση (καί πρώτ' από όλα ή βούληση τών μεγάλων ανδρών) άρκει για νά εμπνεύσει τήν ιστορική εξέλιξη, και στόν άλλο μπορούμε νά τοποθετήσουμε μερικές χριστιανικές φιλοσοφίες τής Ιστορίας, πού αγωνίζονται νά συμβιβάσουν μιά πίστη στή δράση τής πρόνοιας, μέ τήν αυτονομία του άτόμου (J. Maritain, E. Gilson, κ.τ.λ.).

Πρέπει νά υπογραμμίσουμε ότι, σέ όλες αυτές τές αντιλήψεις, ή ανθρώπινες πράξεις αντιμετωπίζονται ως φαινόμενα μεμονωμένα, καθορισμένα από τήν αυθόρμητη βούληση του άτόμου. Δέν μιλάμε έδω για τές πράξεις κοινωνικών ομάδων και τάξεων, γιατί θεωρούμε τήν κοινωνία μέ έναν τρόπο ατομικιστικό.

Η μαρξιστική αντίληψη για τήν ιστορική διαδικασία, μπορεί αι αυτή νά θεωρηθεί αντίληψη «ακτιβιστική», δέν μπορεί όμως νά τοποθετηθεί κάπου ανάμεσα στόν «φαταλισμό» και τή βουλευσιαρχία. Ο μαρξιστικός ακτιβισμός ξεπερνά αυτό τό δίλημμα δείχνοντας ότι οι δυο έναλλακτικοί όροι (δηλαδή ο φαταλισμός και ή βουλευσιαρχία έχουν τές ίδιες συλλογιστικές προϋποθέσεις. Έάν οι πράξεις εκατομμυρίων ανθρώπων είναι μόνο ιά ελεύθερη έκφραση τής βούλησής τους, τότε όλα είναι άτροβλεπτα κι έτσι οι ανθρώπινες πράξεις παύουν νά είναι ελεύθερες. Δέν μάς μένει —λέει ο Πλεχάνοφ— παρά νά έναποθέσουμε τήν εμπιστοσύνη μας στήν Πρόνοια. Ο Μάρξ και ο Έγκελς ιεταχειρίζονται άρκετά συχνά τόν όρο «αναγκαιότητα», πού δέν είναι όμως παρά μιά αναγκαιότητα ανθρώπινη, δηλαδή οι συνήκες πού πρέπει νά πάρει κανείς υπόψη του, άν θέλει νά καταστήσει τούς σκοπούς μιάς δοσμένης πράξης.

Ποιοί είναι οι πρωτότυποι χαρακτήρες του μαρξιστικού ακτιβισμού; Πώς μπορούμε νά έρμηνεύουμε τήν περίφημη φράση οδ Μάρξ, στήν 8η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, καά τήν όποία ή Ιστορία δέν είναι τίποτε άλλο παρά ή δραστηριότητα του ανθρώπου, πού πραγματοποιεί τούς σκοπούς του;

Θά μπορούσαμε νά διατυπώσουμε τρεις κύριες θέσεις, για νά χαρακτηρίσουμε τήν ακτιβιστική αντίληψη για τήν ιστορική διαδικασία:

1. Μιά θέση πού νά υπογραμμίζει τόν διπλό χαρακτήρα τής ανθρώπινης δράσης. Ο άνθρωπος, πραγματοποιώντας τούς υποκειμενικούς σκοπούς του, «παράγει» ταυτόχρονα τήν ιστορική διαδικασία (τά αντικειμενικά αποτελέσματα), τήν όποία δέν άνιλαμβάνεται παρά κατά ένα μέρος.

2. Μιά θέση πού νά υπογραμμίζει τήν άμοιβαία επίδραση άάμεσα στή δράση και στίς συνθήκες τής δράσης. Ο άνθρωπος, παράγοντας τήν ιστορική διαδικασία, «παράγει» ταυτόχρονα ής συνθήκες τής δράσης πού πρέπει μέ τή σειρά του νά ληυθουν υπόψη τή στιγμή μιάς άλλης δράσης.

3. Μιά θέση πού νά υπογραμμίζει τόν ένεργητικό ρόλο τής ατομικής και κοινωνικής συνείδησης (δηλαδή τής γνώσης τής συνθήκης δράσης και του συστήματος αξιών) μέσα στή διαδικασία διαμόρφωσης τών στόχων και τής στρατηγικής τής δράσης.

Μπορούμε νά έρμηνεύουμε αυτό σαν ένα σύστημα σχέσεων, ού χαρακτηρίζονται από τά παρακάτω στοιχεία:

— Τό σύνολο τών στοιχείων πού δημιουργούν τές αντικειμενικές συνθήκες τής δραστηριότητας τών ανθρώπων: E

— Τό σύνολο τών ανθρώπινων συνειδητών πράξεων, πού κατατείνουν προς ένα σκοπό: D

— Η ανθρώπινη συνείδηση: C_{i,s} (άτομική και κοινωνική)

— Τή σχέση τής πολλαπλής άλληλεπίδρασης ανάμεσα στίς συνθήκες τής δραστηριότητας, τή δραστηριότητα τήν ίδια, και τή συνείδηση: R_{dc}

Έτσι, τό μαρξιστικό ακτιβιστικό μοντέλο —AM_m— θά μπορούσε νά έκφραστεί στή συμβολική του μορφή μέ τή σχέση:

$$AM_m = \langle U, E_1, \dots, E_n, D_{c1}, \dots, D_{cn}, C_{i,s}, R_{dc} \rangle$$

Νά τό ίδιο σχήμα πού δείχνει τό σύστημα πού χαρακτηρίσαμε συμβολικά:

οι δραστηριότητες τών ανθρώπων

Τά αποτελέσματα τής δραστηριότητας αυτής: οι ιστορικές διαδικασίες, οι αντικειμενικές συνθήκες τής δραστηριότητας

Η ανθρώπινη συνείδηση: ή γνώση τών αντικειμενικών συνθηκών και τό σύστημα αξιών

Βλέπουμε καθαρά ότι ή επίδραση τών αντικειμενικών συνθηκών στήν ανθρώπινη δραστηριότητα δέν είναι ποτέ άμεση, αλλά μεσολαθεί πάντα ο υποκειμενικός παράγοντας: ή ανθρώπινη συνείδηση. Έτσι λοιπόν, ή έρμηνεία τής θέσης και του ρόλου τής συνείδησης μέσα στίς ανθρώπινες πράξεις μοιάζει νά είναι ένα από τά κύρια προβλήματα τής μαρξιστικής αντίληψης για τήν ιστορική διαδικασία, στή μορφή πού τήν παρουσίασα έδω. Ο προφανής ρόλος τής συνείδησης μέσα στήν ιστορική διαδικασία, ισχυροποιεί τή θέση όλων τών κλάδων τής Ιστορίας: τήν Ιστορία τής διάνοησης, τήν Ιστορία τών ιδεών, τήν Ιστορία τής επιστήμης, τήν Ιστορία τής Ιδεολογίας, τήν Ιστορία τής κουλτούρας γενικά, πού άρκετά συχνά αντιμετωπίζονται ως δευτερεύοντες κλάδοι προσκολλημένοι στήν άληθινή ιστορική διαδικασία. Λέμε ότι ή συνείδηση έπηρεάζεται από τούς αντικειμενικούς παράγοντες, δέν πρόκειται όμως για μιά επίδραση άπλή ή άτομική συνείδηση δέν «προγραμματίζεται» από τές αντικειμενικές συνθήκες ή τές δομές (όπως στόν Λ. Αλτουσέρ) ή από τές ψυχικές (όπως στους ψυχοϊστορικούς) πρόκειται για μιά επίδραση πιο περίπλοκη (διαλεκτική). Οι αντικειμενικές συνθήκες τής ανθρώπινης πρακτικής «παράγουν» άπαιτήσεις (ανάγκες) αντικειμενικές. Μέσα από τές άπαιτήσεις αυτές, καθορίζουν τή συνείδηση, δηλαδή τές ιδέες πού μπορούν νά βοηθήσουν στήν πραγματοποίηση τών άπαιτήσεων αυτών. Πέρα από τή λειτουργική αυτή επίδραση υπάρχει ακόμα μιά γενετική επίδραση, δηλαδή ή παράδοση (τό ιστορικό υλικό πού έχει κιόλας συσσωρευτεί στή συνείδηση). Αυτή ή συνείδηση έχει ένα χαρακτήρα κοινωνικό, συλλογικό, και ο παράγοντας αυτός καθορίζει τήν άτομική συνείδηση.

Βλέπουμε λοιπόν ότι ο ιστορικός πρέπει να εξετάζει την ιστορική εξέλιξη (τήν ιστορική διαδικασία) από δύο πλευρές: υποκειμενικά και αντικειμενικά. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ή θεώρηση του ιστορικού να είναι μία συνθετική θεώρηση που λαβαίνει υπόψη και τους δύο αυτούς τρόπους αντίληψης της ιστορικής διαδικασίας, και που δίνει μία συνολική θέαση που καθρεφτίζει τον ιστορικό μηχανισμό. Εξετάζουμε λοιπόν εδώ την ιστορική διαδικασία από δύο σκοπιές: α) τη σκοπιότητα των ανθρώπινων πράξεων (υποκειμενική πλευρά), αναλύοντας την «παραγωγή» της ιστορικής διαδικασίας μέσα από το πρίσμα των κινήτρων και β) από τη σκοπιότητα των συνολικών αποτελεσμάτων των πράξεων αυτών (αντικειμενική πλευρά). Άρκετά συχνά, ξεχνά κανείς να αποδώσει την αναγκαία σπουδαιότητα σ' αυτές τις δύο όψεις της ιστορικής διαδικασίας. Είναι εύκολο να παρατηρήσουμε ότι ο τρόπος με τον οποίο μιλάμε εδώ γι' αυτές τις δύο όψεις δεν σημαίνει ότι υπάρχει μία κάποια ισορροπία ανάμεσα στον αντικειμενικό και στον υποκειμενικό καθορισμό. Οί αντικειμενικοί παράγοντες, δηλαδή οί όλικές συνθήκες και, άκόμα, οί φυσικές συνθήκες των πράξεων, βρίσκονται στη βάση κάθε ανθρώπινης πρακτικής.

V

Περιορίστηκα στις παρατηρήσεις μου αυτές, σε μερικά από τα πιο γενικά χαρακτηριστικά της μαρξιστικής θεωρίας της ιστορικής διαδικασίας. Ο σκοπός μου ήταν πρώτ' απ' όλα να δείξω την πιο γενική δομή της και τις βάσεις του μηχανισμού εξέλιξής της. Ξεκινώντας από το σημείο αυτό, δηλαδή από τις άμοιβαίες σχέσεις ανάμεσα στις ανθρώπινες πράξεις, τα υποκειμενικά και αντικειμενικά αποτελέσματά τους και την ανθρώπινη συνείδηση (άτομική και κοινωνική), μπορούμε να «κατεβούμε» στη συνέχεια στα επίπεδα τα πιο συγκεκριμένα της θεωρίας. Στη διεργασία αυτή πρέπει να έχουμε υπόψη τον διαφοροποιημένο ιστορικό χαρακτήρα της πραγματικότητας. Τα πιο συγκεκριμένα επίπεδα της θεωρίας αποκαλύπτουν προβλήματα όπως αυτά των κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών και των μηχανισμών ανάπτυξής τους, τον ειδικό χαρακτήρα των τρόπων παραγωγής, των αντιθέσεων ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, της πάλης των τάξεων, το πρόβλημα του έθνους, του κράτους, κ.τ.λ. Καθένα από τα προβλήματα αυτά απαιτεί βέβαια μίαν ιδιαίτερη μελέτη, πράγμα που ξεπερνά τα πλαίσια αυτής της εργασίας μου.

Υπάρχουν, ωστόσο, όρισμένα προβλήματα που σχετίζονται με τη γενική δομή της μαρξιστικής θεωρίας για την ιστορική διαδικασία, τα εξής:

1. Το πρόβλημα της κινητήριας δύναμης της Ιστορίας.
2. Το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στο συμβαντολογικό και το μη συμβαντολογικό.
3. Ανάμεσα στη δομή και στη δυναμική.
4. Ανάμεσα στο χρόνο μικρής διάρκειας και στο χρόνο μακρής διάρκειας.

Θά ασχοληθώ εδώ μόνο με το πρώτο από τα προβλήματα αυτά.

Στο άρθρο του «L' histoire conceptualisante», ο Paul Veyne γράφει: «Η ιστορία δεν προσεγγίζει τις διάφορες επιστήμες, παρά κατά ένα μικρό της τμήμα. Δεν υπάρχει εξάλλου μία επι-

στήμη της ιστορίας, ένα κλειδί του καθήκοντος, μία κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Αποδίδοντας το ρόλο της κινητήριας δύναμης στα υλικά δεδομένα ή την οικονομία, παίζουμε πάνω σε μίαν άμφισμμία: είναι ο νερόμυλος υπεύθυνος για τη δουλειά ή το γεγονός της χρήσης του μύλου αυτού; Ώστόσο μία κινητήρια δύναμη ή ένας πιο δυναμικός παράγοντας της ιστορίας υπάρχει.

Η μόνη συζήτηση που έχει γίνει μέχρι σήμερα ανάμεσα στους Πολωνούς μαρξιστές, αφορά το αν είναι οί παραγωγικές δυνάμεις που έχουν προτεραιότητα ή εάν καμιά φορά έχουν οί άλλοι παράγοντες. Στο στάδιο της ανθρώπινης ιστορίας, θά είχαμε να κάνουμε με βιολογικούς παράγοντες, και στους καιρούς που θάρθουν μετά από μιάς, ίσως να πρόκειται για παράγοντες δευτέρου με τη συνείδηση.

Από τη δική μας προσωπική σκοπιότητα, εάν μείνουμε μόνο στον οικονομικό παράγοντα, πρέπει να εξετάσουμε αυτόν τον παράγοντα ως μορφή της ανθρώπινης δραστηριότητας που έχει σκοπό να αντιμετωπίσει τις πρωταρχικές ανάγκες του ανθρώπου, και από τη σκοπιότητα των αποτελεσμάτων της δραστηριότητας αυτής, δηλαδή από τις αντικειμενικές συνθήκες μιάς νέας δραστηριότητας. Καθώς οί αντικειμενικές συνθήκες δεν επηρεάζουν τον άνθρωπο παρά μόνο μέσα από τη γνώση του και το αξιολογικό σύστημά του, οί ίδιες αντικειμενικές συνθήκες μπορούν να προκαλέσουν τις διάφορες ανθρώπινες πράξεις και τα αποτελέσματά τους. Η κινητήρια δύναμη της ιστορίας δεν είναι ένα γεγονός όπως τα άλλα, είναι ή παραγωγική δραστηριότητα του ανθρώπου και τα αποτελέσματά της, θεωρημένη μέσα στη διαλεκτική τους σύνδεση.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Η σχέση ανάμεσα στο συμβαντολογικό και στο μη συμβαντολογικό χάνει μέσα στο μαρξισμό τον δραματικό της χαρακτήρα. Δεν είναι παρά διαφορετικές όψεις της ίδιας ιστορικής διαδικασίας. Το συμβάν είναι «ορατό» στην επιφάνεια της ιστορικής διαδικασίας, ενώ το στοιχείο το μη συμβαντολογικό καθρεφτίζει τα πιο βαθιά στρώματα. Εάν ο ιστορικός θέλει να μείνει στην επιφάνεια της ιστορικής διαδικασίας, πρέπει να ξεπεράσει τα συμβάντα και να αναζητήσει την αιτιολογία τους.

Η μαρξιστική θεώρηση για την ιστορία ξεπερνά εξίσου και την αντίθεση «δομή-δυναμική». Είναι φανερό ότι σύμφωνα με την αρχή του διαλεκτικού ιστορικισμού, δεν μπορούμε να εξηγήσουμε ή να καταλάβουμε τη δομή, χωρίς να γνωρίζουμε την ιστορία της και τη δυναμική, χωρίς να αναλύσουμε τις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στα στοιχεία των συστημάτων που εξελίσσονται. Γι' αυτό, στο πρόβλημα του χρόνου μικρής διάρκειας και του χρόνου μακρής διάρκειας, ή μαρξιστική θεωρία μπορεί να προσθέσει έναν καινούριο τρόπο προσέγγισης. Τό να μιλάμε για το χρόνο μικρής διάρκειας σημαίνει συχνά ότι βλέπουμε την ιστορία από τη σκοπιότητα των αποφάσεων και των πράξεων του ανθρώπου, ενώ τό να αντιπετωπίζουμε τό χρόνο μακρής διάρκειας θά ήταν μία θεώρηση της ιστορικής διαδικασίας μέσα από τό πρίσμα των αντικειμενικών αποτελεσμάτων της δραστηριότητας αυτής. Θά μπορούσαμε βέβαια να εκθέσουμε όλο τον κατάλογο των προβλημάτων που μπορούν να ξαναξεταστούν μέσα στα πλαίσια της μαρξιστικής θεωρίας για την ιστορική διαδικασία.

Μετάφραση: Μαρία Μαραγκού
Γιώργος Μαραγκός